

SABERS DE DONES, SABERS PER A LES DONES. DE L'ORALITAT
A L'ESCRITURA: LA *TRÒTULA* EN CATALÀ I LES *FLORS DEL TRESOR*
DE BEUTAT

Glòria Sabaté i Lourdes Soriano

Universitat de Barcelona

Women's knowledge, knowledge for women. From orality to writing: *Trotula*
in Catalan and *Flors del tresor de beutat*

Citació: Sabaté, Glòria i Lourdes Soriano. Sabers de dones, sabers per a les dones. De l'oralitat a l'escriptura: La *Tròtula* en català i les *Flors del tresor de beutat*, *Ítaca. Revista de Filologia*, num. 12, 2021, p. 347-376. <https://doi.org/10.14198/ITACA2021.12.13>

Rebut: 08/06/2021 | Acceptat: 20/06/2021

© 2021 Glòria Sabaté i Lourdes Soriano | gloria.sabate@ub.edu, lsoriano@ub.edu

<https://orcid.org/0000-0002-4286-4064>, <https://orcid.org/0000-0002-9248-0042>

Aquest treball és subjecte a una llicència de Reconeixement 4.0 Internacional de Creative Commons (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Financiació: Aquesta publicació forma part del projecte d'I+D+I PID2020-113752GB-I00, finançat per MCIN/ AEI/10.13039/501100011033/.

Resum

En aquest article les autores repassen les característiques dels textos mèdics dirigits a la cura del cos de la dona transmesos en tres compilacions mèdiques de caràcter pràctic i vinculats a l'exercici de la medicina en ambients extraacadèmics: la *Tròtula de mestre Joan* (BNE MSS/3356), el *Tresor de beutat* (UB CRAI Reserva ms. 68) i les *Flors del tresor* o *Flos de veritat* (BNC Ms. 864). Entre els folis d'aquestes miscel·lànies complexes farcides de diversos textos, alguns d'higienicopràctics per a la cura de persones i animals i d'altres útils per a un regiment domèstic adequat, es dilueix la veu d'una autoritat femenina que transmetia oralment els remeis higiènics i curatius de dona a dona. S'editen les vuit receptes que hom copià aprofitant folis en blanc del manuscrit 864 en el segle XVI. Paraules clau: *Tresor de beutat*; receptes; dones; *Tròtula*; medicina; manuscrits

Abstract

In this paper the authors review the characteristics of medical texts aimed at the care of women's bodies and transmitted in three medical

compilations of a practical nature linked to the practice of medicine in extra-academic environments: the *Trotula de mestre Joan* (BNE MSS / 3356), the *Tresor de beutat* (UB CRAI Reserva ms. 68) and the *Flors del tresor* or *Flos de veritat* (BNC Ms. 864). Among the folios of these complex medieval and early modern miscellanies preserving scientific texts, some of them devoted to the hygiene and practical care of people and animals, others useful for a proper household medical practice, we can observe a female authority who orally transmitted hygienic and curative remedies from woman to woman. Finally, the authors edit the eight recipes copied in the 16th century by an anonymous owner using blank folios from ms. 864.

Keywords: *Tresor de Beutat*; rècipes; women; *Trotula*; medicine; manuscripts

«y, seguint lo cap de un fil que en la porta
dextra, ab gran treball la vinent nit isqué de
la intricada casa»¹

1. INTRODUCCIÓ

Llegir una compilació miscel·lània medieval és entrar en un laberint de textos segles més tard que el seu autor ho hagi fet sense deixar per als futurs lectors el fil que uneix cadascun dels escrits que ha anat copiant, bé sigui en un moment determinat de la seva vida o bé al llarg del temps. En tot manuscrit miscel·lani rau una necessitat de compilar textos, bé personal (el manuscrit serà per a ús propi) o aliena (el manuscrit ha estat un encàrrec de còpia), d'un individu que per una raó o una altra els reuneix en un sol volum (deixem ara de banda les qüestions materials que tenen a veure amb la disponibilitat de

¹ Publi Ovidi Nasó, *Les metamorfosis. Versió catalana del segle XV de Francesc Alegre*, introducció, edició crítica i notes de Pere Bescós, Santa Barbara, Publications of eHumanista. Monographs in Humanities, 21, 2019, p. 272. Aquest treball s'ha desenvolupat dins del projecte de recerca PhiloBiblon – BITECA (*Bibliografia de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears*), University of California, Berkeley, i del Grup de Recerca Consolidat 2017SGR 1335 «Pragmàtica de la literatura de l'edat mitjana» de l'AGAUR, Generalitat de Catalunya.

materials escripturaris), els transcriví sencers o agafí només certs fragments que, en el moment d'executar la còpia, tan sols ell, potser el comitent, coneix. Des del moment que es produeix el manuscrit, respongui aquest, com hem assenyalat, a un desig pràctic o bibliòfil, ens estem endinsant en una textualitat que, a vegades, no respon per a nosaltres «futures lectors» a un criteri o tipologia establerta. Mirem els manuscrits miscel·lanis des de la nostra contemporaneïtat i volem que les organitzacions responguin en certa manera a les nostres taxonomies. Cal, a vegades, observar molt i aturar-s'hi, i tractar de posar-se en la ment, en el lloc de l'altre, per reconstruir les passes que, dia rere dia, seguí aquell compilador fins a donar per finalitzat (o no) el còdex. El manuscrit 864 de la Biblioteca de Catalunya és un d'aquests miscel·lanis que conviden a perdre's pels seus folis i tractar de treure'n l'entrellat. Fa molts anys va atreure l'atenció de G. Avenoz. En descriure'l per a BITECA es va aturar en les receptes mèdiques, que tant l'interessaven (1994 i 1996), i va descobrir que entre els folis 56va i 57va es copiava un pròleg seguit d'unes poques receptes que, de seguida, va vincular amb el manuscrit 68 del CRAI Reserva de la UB. En l'article en què donava a conèixer aquesta nova còpia parcial només anotà l'incipit i l'èxplot del pròleg i de les receptes. A la seva memòria, aquestes dues *bitequeres* que tant van aprendre d'ella seient al seu costat en arxius i biblioteques, volen reprendre l'estudi d'aquest manuscrit i completar tant la descripció del còdex, com la transcripció dels textos, així com també la seva tradició textual.

A través de nombrosos estudis, Teresa Vinyoles (en destaquem 2005, 2007 i Vinyoles-Castell: 2013-2014) constata que l'exercici de la medicina havia estat des de temps immemorials en mans de les dones. Elles són les que donen la vida, les seves mans guareixen i preparen aliments, en elles hi ha una cosa màgica, quasi divina. La presència de dones en l'infantament, l'alimentació, el vestit, l'atenció als malalts i la mortalla es repeteix al llarg dels segles. Elles són les principals transmissores de bona part d'aquests coneixements i pràctiques en les seves comunitats, i

ho fan en paral·lel a l'avenç del coneixement de tipus científic sorgit de les universitats i representat exclusivament per homes.

Així doncs, al marge del que hom anomena «medicina oficial» hi ha documentada una pràctica professional femenina perquè, tot i els avenços assolits, la gent del poble encara s'aferra a creences heretades des de temps remots sobre les virtuts curatives d'algunes pedres precieuses i de moltes plantes, sobretot si van associades a una determinada recitació de l'oració escaient; aquesta medicina basada en els coneixements d'herbes remeieres i d'altres productes d'origen mineral i animal a partir dels quals elaborar aigües, ungüents i pólvores i en la conservació i la circulació d'aquesta mena de saber *tradicional* les dones fan un paper fonamental: guaridores, herbolàries, remeieres, llevadores, hospitaleres i fins i tot metgesses amb llicència reial que obtenien després d'una llarga i exitosa experiència provada mantenen viva la vella tradició de la transmissió de coneixements mèdics pràctics i no reglats entre dones; es tracta d'un saber sobre la salut del cos i de l'ànima, però també sobre l'amor, sobre el món visible i invisible, sobre la vida i sobre la mort, i que en principi hom considera que es transmet per via oral. Els darrers estudis sobre els receptaris i les miscel·lànies mèdiques, però, permeten il·luminar l'existència d'una transmissió escrita d'aquests sabers femenins. Ho veiem tot seguit.

2. LES RECEPTES ESPARSES, ELS RECEPTARIS I LES MISCEL·LÀNIES MÈDIQUES

Tant la creació de formes institucionalitzades d'aprenentatge de l'activitat mèdica (escoles i universitats), com la creació de mètodes de control (llicències i exàmens), no va substituir el model tradicional, anomenat obert, fonamentat en el sistema dels aprenents (cirurgians, barbers, apotecaris i manescals) i afavorit per la vernacularització d'aquests sabers. Jesús Pensado (2014) distingeix entre un coneixement teòric (saber universitari) i un coneixement empíric (saber popular i sistema mèdic obert basat en un aprenentatge gremial), i vincula aquest darrer a la transmissió i la circulació d'una sèrie de textos de caràcter extraacadèmic, d'enorme versatilitat i destinats a un ús pràctic.

D'una banda, com ja vam poder analitzar en una altra ocasió (Soriano, Sabaté i Beltran: 2013), hi ha una sèrie de prescripcions mèdiques

pròpies de l'automedicació, receptes genèriques que no formen part de cap estructura orgànica sinó que hom copia normalment aprofitant els espais en blanc en volums d'obres de contingut mèdic, però també religiós o històric. Moltes d'aquestes receptes són conjurs i exorcismes en forma d'oracions i jaculatòries per a curar malalts, barreja de devoció i màgia (González: 1981). La conjuració consisteix en l'aplicació d'una força misteriosa, vinculada a certs ritus o fórmules màgiques, gràcies a la qual hom obté efectes col·locats fora de la normalitat (guaricions, trobar objectes perduts...).² A través d'aquestes oracions hom eleva l'enteniment a Déu, als àngels i als sants per exaltar-los i per demanar-los favors.

Per la seva coherència i èxit, cal assenyalar el gènere del receptari mèdic, minuciosament estudiat per Lluís Cifuentes (2016). Compilat normalment de manera anònima i obert a addicions posteriors efectuades per altres individus també anònims, és concebut com a compendi de terapèutica per a l'autoconsum; els continguts provenen molt sovint dels tractats mèdics llatins, especialment dels que tenen una orientació pràctica, però també de l'empirisme dels extraacadèmics. Les receptes solen ordenar-se, de manera explícita o implícita, per malalties, òrgans del cos, gènere o edat del destinatari, encara que molt sovint aquest ordre és alterat per les addicions successives, i les fórmules tenen com a objectiu principal la cura de la salut (tant amb continguts doctrinals com magicocrecencials), però també sol haver-n'hi per a usos domèstics pràctics (la cosmètica, la preparació del vi, l'eliminació de les plagues, l'elaboració de tinta, etc.). Els ingredients recomanats en les receptes solen ser fàcils d'obtenir i generalment s'adapten al territori i a les possibilitats econòmiques de l'usuari, que sovint acostuma a ser el mateix compilador, que

² Destaquen l'ús de les oracions cristianes del Parenostre i de l'Ave Maria, completades, quan el conjur es fa a favor d'una persona, amb el Credo i, en molts casos, amb el senyal de la Creu. Són oracions i eixarms que mostren el complex món de l'aplicació de la religió i la màgia als problemes de la salut i la malaltia. En són també exemples l'*Oració de sant Cebrià* per a mantenir la fertilitat i protegir-se de la malaltia agafada per efecte d'un encanteri, l'*Oració de santa Apolònia* contra el mal de cap i de queixal, l'*Oració a sant Restitut* per a preservar la vista, o el *Passament de la Verge* Maria com a protecció per a les dones embarassades, entre d'altres (Cifuentes: 2006, 121-122; Perarnau 1982).

no és l'autor de les peces que conté el recull sinó del conjunt, si més no de l'inicial, previ a les addicions d'altres mans.

Aquest conjunt pot tenir una estructura aparentment caòtica a causa del procés compilatori però no manca de lògica, i funciona i es transmet com a tal. Fa la funció de llibreta de notes que recull tota mena de materials que el compilador considera útils de recordar i tenir a mà amb l'objectiu de resoldre les necessitats pràctiques del compilador i el seu entorn, principalment mèdiques però també d'altres tipus. En aquest sentit, Joan Santanach (2017: 337) assenyala que la mateixa estructura dels receptaris, constituïts per breus unitats textuais fàcilment eliminables, substituïbles i incorporables a nous reculls, així com la seva condició d'obres eminentment pràctiques, no impedia que hom els percebés com a textos unitaris i no com a simples agrupacions accidentals de receptes. L'existència de taules de rúbriques que en detallen el contingut i la presència de pròlegs contribuïa a potenciar la percepció entre els usuaris que les receptes constituïen parts d'un mateix conjunt, un conjunt que Cifuentes identifica com a miscel·lànies mèdiques, en les quals podem distingir dos tipus, les miscel·lànies professionals i les miscel·lànies domèstiques (Cifuentes: 2021 en premsa).³ Aquestes últimes s'elaboren per a ús de profans en medicina i esdevenen documents molt útils per a estudiar les característiques de l'autoajuda mèdica domèstica, de gran importància en una època en la qual la disponibilitat de metges no estava garantida. Responen a les necessitats del compilador i del seu entorn. Unes necessitats que estan relacionades sobretot amb el manteniment de la salut però també amb altres urgències de la unitat familiar, tant relatives als humans com als animals. Eren el manual d'autoajuda domèstica per antonomàsia, obres obertes en les quals el compilador, i altres membres de la família i a vegades també els seus descendents, podien incorporar nous materials útils. Es convertien en una eina viva per a ús de la família (Cifuentes: 2016).

Precisament aquestes miscel·lànies domèstiques ens permeten il·lustrar el paper que hi tenien les dones i de quina manera els seus sabers podien prendre forma escrita.

³ Agraïm a l'autor la gentilesa d'haver-nos facilitat les proves de l'estudi.

3. DE L'ORALITAT A L'ESCRITURA: LA *TRÒTULA* DE MESTRE JOAN I LES *FLORS DEL TRESOR DE BEUTAT*

Montserrat Cabré assenyala que aquesta mena de textos són una font privilegiada per a examinar aquesta presència escrita dels sabers femenins que habitualment identifiquem amb l'oralitat. Ens ajuden a testimoniar un món domèstic ric en activitats, en el qual la dona és el centre: «desde la preservación y cocinado de todo tipo de alimentos hasta la confección de aguas perfumadas, aceites e inciensos para cambiar el olor del aire circundante» (2011: 27). De la mateixa manera, Cifuentes (2016: 139) també constata que en l'espai domèstic les dones tenien un paper de primer ordre en la gestió de la salut de la unitat familiar, la del propi cos i els aspectes relacionats amb la reproducció i la cura dels fills menuts, igual com en la gestió de la casa. Per això, doncs, tots els manuscrits conservats, tant els professionals com els domèstics, contenen receptes per a la cura del cos de les dones, tant en els aspectes interns (ginecologia i obstetrícia) com externs (cosmètica), en l'època íntimament units, i també per a la cura dels infants. Els domèstics, a més, evidencien tant la funció de manual d'autoajuda domèstica que tenien com la implicació de les dones en la transmissió del saber. A diferència dels manuals de conducta, aquests textos no busquen ensenyar què fer, sinó que aconsellen com fer-ho, i proposen un ventall de possibilitats a qui els consultava o llegia (Cabré: 2014, 55).

Els manuscrits que examinem a continuació en són un bon exemple. Vinculats amb el gènere del *De ornatu mulierum*, van tenir una gran difusió, tant en vulgar com en llatí, precisament per la seva estructura en forma de receptoris. Són textos higienicopràctics que fan referència a un ampli ventall de matèries per a la cura del cos de les dones, des de la cosmètica fins al tractament de les malalties i els problemes de la menstruació i el part (Cifuentes: 2006, 110-112).

4. ELS TEXTOS

4.1 *TRÒTULA* DE MESTRE JOAN

D'acord amb les investigacions de Cabré (2016, 2018), mai va existir una guaridora suposadament anomenada Tròtula. En canvi, una metgessa salernitana que va viure en el segle XII anomenada Trota va tenir

una gran transcendència en la medicina medieval de tradició llatina. La seva biografia ens resulta encara desconeguda però hom ha descobert dades interessants sobre la seva obra i de quina manera el seu nom de seguida es va transformar en el de Tròtula, tot un símbol de la medicina de les dones, a l'hora que hom la reconeixia com a figura femenina d'autoritat.

La *Practica secundum Trotam* és un text llatí del segle XII de terapèutica pràctica de caràcter general atribuït, com molt bé indica el títol, a la metgessa salernitana. Tracta malalties de les dones, amb procediments de caràcter ginecològic i obstètric, però també es preocupa de moltes altres afeccions, la qual cosa ens indica que Trota tenia cura de dones i homes, encara que ben aviat va veure específicament reconeguda la seva autoritat en temes relacionats amb la salut femenina. La seva reputació mèdica es va difondre aviat arreu d'Europa però no a partir d'aquest text, sinó a través d'un tractat en llatí de medicina de les dones atribuït a una Tròtula que de vegades els manuscrits presenten com si en fos l'autora i en altres ocasions apareix com si fos el títol del manual en qüestió. La versió més coneguda d'aquest tractat era un compendi harmònic de tres textos salernitans anònims escrits de manera independent i per diferents mans al llarg del segle XII: el *Liber de sinthomatibus mulierum*, el *De curis mulierum*⁴ i el *De ornatu mulierum*. Segons Monica Green (2001: 2-60), d'aquests tres opuscles, únicament el *De curis mulierum* derivaria realment de la pràctica mèdica de la Trota històrica.

El procés d'unificació dels tres textos es va produir ja a finals del mateix segle XII, i a mitjan s. XIII havia pres una forma estàndard força estable. Fou precisament aquesta versió estàndard que amb el títol de *Tròtula* o atribuïda a una Tròtula autora va tenir una gran difusió manuscrita.

⁴ Hi ha una traducció catalana acèfala d'aquest tractat conservada en el ms. 2827 de la Biblioteca Riccardiana de Florència (ff. 107-134 i 166-185), formant part d'una miscel·lània mèdica (receptari i altres obres) elaborada per un mateix guaridor que coneixia el llatí (Cabrè, 2016: 86-93). Igualment, Cabré apunta l'existència de versions abreujades d'aquest compendi, una de les quals seria la que hi ha en la base de la traducció original catalana i que se centra en els capítols 132-164 de la versió llatina original.

La *Tròtula de mestre Joan* és el més important dels textos pertanyents a aquest gènere que va circular en català. Ve encapçalat amb un pròleg en versos occitans en el qual l'autor, identificat amb el metge italià de la reina Elionor de Sicília Joan de Foligno (catalanitzat Fulgines), adreça l'obra a una infanta casadora i a una reina d'Aragó que no esmenta pels noms. Cifuentes el data entre els anys 1366 i 1375 i Cabré considera que es tracta d'un manual d'ús domèstic que no conté cap dels tres textos que van formar part del compendi llatí de medicina de les dones, però té unes característiques temàtiques que l'assimilen a l'esmentada *Tròtula* llatina: un apartat molt extens dedicat a la cosmètica que reuneix materials que van circular sota el nom de *De ornatu* però que no es correspon al que forma part de la *Tròtula*; la versió literal d'un text ginecològic conegut en una versió hebrea, una secció curta sobre medicina sexual i un petit règim de sanitat (Cifuentes: 2006, 111-112; Cabré: 2016, 98). El text català, per tant, no conté rastres de l'obra de Trota ni dels textos que van atribuir a la figura de Tròtula però reté la seva autoritat, convertida aquí en el nom d'un gènere de medicina de les dones.

4.2 FLORS DEL TRESOR DE BEUTAT

Relacionat amb el gènere del *De ornatu mulierum*, es tracta d'un extracte d'una obra més extensa no identificada que l'anònim autor intitula *Tresor de beutat*, d'on hauria extret els seus consells. Segons Cifuentes (2006: 111), presenta molts punts de contacte amb la *Tròtula*, també pel que fa a la datació. Conté un gran nombre de receptes de banys, estubes i altres tractaments per a la cura del cos de les dones. Un dels manuscrits que ens el conserva és un recull de textos concebut per a l'educació dels fills i filles de cavallers.

El text consta de 93 capítols.⁵ Els tractaments identificats estan relacionats amb la higiene, la salut general, els cosmètics, els trastorns de la pell, els problemes d'oïda, nas i gola, els ulls, les afeccions dentals, la ginecologia i alguns remeis per al dolor. Els productes que cal utilitzar es des-

⁵ El *Tresor* ha estat estudiat per Minervini (1991) i, més recentment, per Betlloch, Llorca i Martín (2018) i Betlloch, Chiner, Chiner-Betlloch, Llorca i Martín (2012), que examinen l'obra des d'una perspectiva lingüística i medicofarmacològica.

criuen en detall, així com la seva manera de preparació, procediment d'aplicació i les indicacions mèdiques. Sembla que el contingut s'adreça principalment a les dones joves en edat fèrtil i d'una classe social alta. Hom assenyala que es podia haver escrit per a ús de les llevadores, que eren les úniques professionals que es beneficiaven de certs privilegis en la cort en relació amb la salut de la dona; no debades la pràctica de l'obstetrícia i la cura dels nens durant els seus primers mesos de vida restaven gairebé exclusivament en mans de les dones.

Per a Montserrat Cabré (2011), el compilador d'aquesta obra limita la seva funció a oferir a les dones receptes per a millorar la seva bellesa, i n'hi afegeix unes poques per a tractar afeccions comunes com el mal de queixal, una pregària (l'únic element màgic del text) per a ajudar a tenir un bon part, o un preparat per al mal de cap. Ni mestre Joan ni l'anònim compilador de les *Flors* atribueixen les seves receptes a cap autor individual.

Vistes les característiques d'aquestes miscel·lànies mèdiques, la transmissió complexa dels receptaris per a les dones i la dificultat per a individualitzar-los i identificar-los, ens centrem ara a examinar els testimonis conservats, amb una especial atenció a les receptes que sobre les dones recull el ms. 864 amb la finalitat de comparar-les amb els altres testimonis que conservem sobre aquest gènere.

5. ELS TESTIMONIS

La *Tròtula de mestre Joan* es conserva en el manuscrit BNE MSS/3356⁶ i les *Flors de beutat* en el UB CRAI Reserva Ms. 68.⁷ El pròleg dedicatòria i 8 de les receptes de les *Flors* es transmeten en els folis

⁶ Per a la descripció codicològica i la identificació dels textos, vegeu BITECA manid 1614 i bibliografia recollida en el camp corresponent de la fitxa. El manuscrit va pertànyer a Gaspar Galceran de Castro Pinós.

⁷ Descripció codicològica i identificació dels textos en BITECA manid 1194 i bibliografia recollida en el camp corresponent de la fitxa. El manuscrit va pertànyer al Convent de Santa Caterina, on el veié Jaime Villanueva (1851, carta CXXVII, 183-194), en concret a la biblioteca i sagristia de Sant Domènec de Barcelona.

56va-57va del BNC Ms. 864,⁸ com va donar a conèixer Avenoza (1992: 229). El pròleg presenta intervencions que modifiquen conscientment el paratext, mentre que les receptes són pràcticament idèntiques, amb lleugeres variants que podríem considerar errors involuntaris per part del copista. En aquest sentit, el canvi més substancial radica en el títol que llegim en el pròleg: el petit extracte de receptes tret del *Tresor de beutat* es titula *Flos de veritat* perquè hom seleccionà i traslladà de les *Flors* aquelles receptes que va trobar «pus nobles e pus aprovades o per experiència de algunes notables persones» (Ms. 864, foli 56va). Aquest recull va dirigit a una «molt honorable senyora», que singularitza el plural del ms. 68, on el *Tresor de beutat* està dedicat a «vosaltres, molt honorables senyores» (foli 160r).

Els dos manuscrits són miscel·lànies científiques que recullen diferents obres per a la cura (mèdica, higiènica i dietètica) no sols d'homes i especialment dones, sinó també d'animals (cavalls, mules i ocells de caça). Això no obstant, la concepció que hi ha darrere de la compilació d'un manuscrit i l'altre és diferent pel que fa, especialment, a la còpia de les *Flors de veritat* que ens ocupa. La factura original d'ambdós volums apunta a l'elaboració d'uns manuscrits d'encàrrec confeccionats per copistes professionals. Només les anotacions que aprofiten els folis en blanc i els marges delaten que el ms. 864 tingué un ús pràctic al llarg de molts anys mentre que l'estat de conservació del ms. 68 evidencia un testimoni que va ser poc consultat i, per tant, destinat a una consulta esporàdica.⁹

⁸ Descripció codicològica i identificació dels textos en BITECA manid 1583. Vegeu especialment Escudero Mendo (1993: 51-5, 325, 373-4, n. 41-551 i 54). El manuscrit fou adquirit per la Biblioteca de Catalunya a Esteve Riu de Palautordera l'any 1923.

⁹ Escasses anotacions marginals en el *Tresor de beutat*, on un usuari posterior del manuscrit escriví al costat d'algunes receptes altres remeis per als mateixos mals amb ingredients alternatius (per a mal de cap, f. 163v; per a dolor d'ulls o ulls lacrimògens, f. 164v; a dolor d'orella, f. 165v).

5.1 UB CRAI RESERVA, MS. 68 (1451-1500)

Mostrem en la taula següent els textos que conformen aquest testimoni d'origen valencià i en el qual sobresurt un dels noms dels copistes, Pere Ferrandi:¹⁰

Anselm Turmeda, <i>Llibre de bons amonestaments</i> ¹¹	ff. 1-6v
Taula de rúbriques	ff. 7-11v
[Il·lustració]	f. 12
Manuel Dies de Calataiud, <i>Tractar dels cavalls</i>	ff. 13-69v
Manuel Dies de Calataiud, <i>Tractar de les mules</i>	ff. 70-89

¹⁰ Per a la localització de les obres, hem seguit la foliació moderna del manuscrit. D'acord amb Marinela Garcia Sempere (2005a, p. 777; 2005b; 2021, p. 281), es tractaria d'un manuscrit compost per diverses obres «dirigides a ajudar en les ocupacions més freqüents relacionades amb la cort, especialment les referides al servei que depenia del majordom: la falconeria, l'atenció als cavalls i als gossos, la cuina...». Segons Santanach i Suñol (2015: 275 i 285) «conté nombrosos tractats estretament relacionats amb les necessitats pròpies d'una casa del patriciat urbà o d'una família noble». En la seva anàlisi de les receptes de cuina d'aquest testimoni i del 216 de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, respecte d'aquests dos, l'autor assenyalava que es tractaria de manuscrits miscel·lanis «desvinculats d'un context immediatament pràctic, ja que no es tracta de manuscrits utilitzats davant la llar de foc durant l'elaboració d'un àpat, sinó de volums reservats a la biblioteca dels senyors». D'altra banda, cal observar que es tracta d'un manuscrit que no va ser finalitzat: manquen rúbriques i caplletres, tant principals com secundàries, així com les il·lustracions dels estris emprats per a la pràctica del manescall, per exemple, els que acompanyen la *Menescalia*. El format del volum i el nombre de folis que conté no el fan apte com a llibre per a portar amunt i avall durant l'exercici de l'ofici del seu usuari, en la línia de l'argumentació de Santanach.

¹¹ No hi consta en l'índex (f. 4 preliminar) redactat per Pere Miquel Carbonell, la qual cosa, d'altra banda, reforçaria el caràcter unitari de la resta de textos compilats. Que Carbonell no registrés en el seu índex *els bons amonestaments* ens fa sospitar que aquests folis no devien formar part del còdex inicialment. Cal recordar que va ser relligat en el segle XX, després de la desamortització i exclaustració del convents barcelonins, quan es van produir desperfectes en els manuscrits a causa de l'emmagatzemament en espais que no reunien les condicions òptimes per a la seva conservació. Aquesta còpia dels versos de Turmeda és acèfala i incompleta; hi manquen les estrofes 1-7 i 16-23 segons l'edició d'Olivar (1927); el desordre d'altres estrofes fa suposar que manquen tres folis a l'inici del manuscrit. A més a més, quan el veié el pare Villanueva, descriví el contingut del manuscrit sense fer referència als *Amonestaments*. Cal tenir també en compte que els folis no duen foliació i la marca d'aigües del paper és diferent (lletra M amb creu). Vegeu la descripció del manuscrit en BITECA manid 1194.

<i>Tractat de tot lo cos de la lluna</i>	ff. 89-102v
<i>Capítols de l'orde de la Gerra i del Grifó o de l'Assutzena</i> ¹²	ff. 103-108
<i>Llibre dels ocells de caça</i>	ff. 108v-150
<i>Flors de receptes. Flors de beutat</i>	ff. 151-170
<i>Llibre de totes maneres de confits</i>	ff. 273-184
<i>Llibre de totes maneres de potatges</i>	ff. 185-258v
Recepta per fer pólvora de duc ¹³	f. 258v
Recepta per fer vi d'Hipocràs	f. 259

Si parem esment tant en la rúbrica inicial del foli antic VIII (7 modern), com en les que integren la taula general de rúbriques de capítols (fols. 7-11v moderns) o els pròlegs que donen entrada a cadascun dels tractats o *llibres* (fols 108v, 151r, 172r, per exemple), l'objectiu del compilador fou confeccionar una obra científica unitària i pràctica que arreplegués en un únic volum les *Flors de beutat*, el *Llibre del ocells de caça*, el *Llibre dels cavalls i de les mules*, el *Llibre de confits* i el *Llibre de totes maneres de potatges*.¹⁴ Cadascun d'aquests textos es presenta com un *llibre* o *tractat* dins del manuscrit.

¹² Única còpia que registrem d'aquest text. En castellà es conserva en el manuscrit de la Real Biblioteca de San Lorenzo de El Escorial, d.III.25 (BETA 2021, manid 3704).

¹³ Aquesta recepta de cuina i la següent van ser afegides per una mà posterior a la còpia del manuscrit.

¹⁴ «Asi comensa los libres de madesines fetes de diuerses reseptes que e tretes del tresor de beutat segons aquelles e trobades pus nobles he pus aprouades per esperiencia dalgunes notables persones. E per so en los presents libres Intitulats Flos deles dites reseptes los quals parlan primerament de bayns e estubes e paladors daltres osses per modificar les jnmundicies del cos de les dones e dela balesa dela cara e daltres pertides del cos. Apres parla de djuerses madesines per ocells de cassa compost de receptes prouades. E de manescalia de besties conpost de receptes prouades fetes per diuersos doctors e altres en aso espters». Una segona mà hi afegí a continuació: «E de totes maneres de confits de sucre hi de mel. E en cara de totes maneres de potatges de cuynar». L'índex que ve a continuació recull les rúbriques dels capítols del «Libre de les dones quj tracta de bayns e estubes e paladors e dela balesa de la cara e daltres pertides del cos», que conté fins al «Capitol xxxvij» (foli X^v antic, 8 modern) amb indicació que «falten alguns altres Capitols» anotat per una mà posterior (la mateixa que afegeix la foliació en guarismes al final de cadascuna de les rúbriques). A continuació, segueixen les rúbriques corresponents a «lo segon libre dels alcels de cassa», obra dividida en «Lxij capítols» i, finalment, en el foli XII antic (10 modern) comença lo «terç libre de menasclalia de besties», les rúbriques de capítol (el ciijj) del qual acaben en fol. XIII^v

5.2 BNC, Ms. 864 (s. XIV^{ex}-1550)

El nucli principal de la compilació d'aquest manuscrit fou posat per escrit a finals del segle XIV, si atenem la rúbrica que hom llegeix en el foli 96va del còdex, afegida pel copista Galceran Marquet, que data el trasllat dels textos realitzat a Barcelona el dia 4 d'abril de l'any 1392.¹⁵ Hom pot distingir, a partir de les cal·ligrafies pertanyents a diferents individus que possiblement van posseir el manuscrit o el tingueren a mà en un període determinat, almenys tres etapes en la constitució del volum tal com podem consultar-lo avui. El nucli principal l'integren textos en llatí i que s'ajusten a una estructura de prognosi (humors), diagnòstic (per l'orina) i medicació (a través de receptes d'herbes i remeis empírics). No hi manca, tanmateix, l'opuscle de màgia natural sobre les propietats de la pell de la serp.

Nucli principal	
[Vindicianus?] <i>Teoria dels quatre humors i dels quatre temperaments</i>	1r-2r
Ishaq Ibn Sulaiman al-Isra'ili, <i>Liber de urinis</i> o <i>De la coneixença de les orines</i> (<i>Les urines d'Ysaach</i>)	2v-3r
Petrus Hispanus (Joan XXI), <i>Libre de medicina e de cirugia lo qual es apellar Thesaurus pauperum</i>	4r-54v
<i>Liber phisicalium virtutum, compassionum et curacionum collectus ex libris duobus, et prima videlicet quiranidarum Quirani regis persarum et ex libro Arpocracionis Alexandrini</i>	58r-95v

antic (fol. 11v modern). Vegeu també Santanach (2003: 247-264) sobre el caràcter unitari de la miscel·lània.

¹⁵ «Ego Galserandus Marqueti, de loco Barchinona, scripsi totum istud uolumen ... jous .xj. die julij anno ad incarnati uerbi misterio M.CCC. Nonagesimo secundo. Deo gracias. Facto fine pia laudet a Uirgo Maria. Ffinito libro sit laus & gloria xpo. Amen. Laus tibus sit (...) liber explicit iste», fol. 96vb. Desconeixem si el manuscrit fou confeccionat per al seu ús personal o fou un encàrrec. Galceran és nom comú en l'important llinatge baixmedieval dels Marquet, destacada dinastia de vicealmiralls i mercaders vinculats a Barcelona. El copista o compilador possiblement formaria part d'una branca secundària. Sobre els Marquet, els treballs imprescindibles són els de Teresa Ferrer i Mayol (2007). Cal apuntar, això no obstant, i seria una línia interessant de seguir, atesa la temàtica de la compilació mèdica, els Galceran Marquet que apareixen com a clients en els llibres de comptes de l'apotecari Francesc Ses Canes (Vela: 2003, 42-44), els registres estudiats del qual daten del darrer quart del segle XIV, la mateixa època de confecció del nostre manuscrit miscel·lani.

Johannes Paulinus. <i>De corio serpentis [Experimenta]. Libre que és appellat de vida</i>	95v-96v
Folis en blanc	97-112

Aquest nucli és fàcilment identificable per la cal·ligrafia, una gòtica cursiva acurada, així com per la modesta decoració, amb rúbriques en vermell, caplletres (principals de tres up i secundàries de 2 up) en blau o vermell alternant, amb calderons en color de contrast.¹⁶ Al final de la còpia de cadascuna de les obres, en Marquet deixà uns folis en blanc (ff. 3v, 54v-57v i 97-112), que, posteriorment, al llarg dels segles XV i XVI, altres usuaris del manuscrit aprofitarien per anotar textos diversos (a excepció dels folis 109-110 que queden en blanc). Una segona mà després de la del copista Marquet, amb una cal·ligràfica itàlica cursiva aragonesa, hi afegí uns extractes del *Tresor de beutat* i el *Tractat de les mules* en castellà:¹⁷

Nucli principal + textos afegits segle XVI	
[Vindicianus?] <i>Teoria dels quatre humors i dels quatre temperaments</i>	1r-2r
Ishaq Ibn Sulaiman al-Isra'ili, <i>Liber de Urinis</i> o <i>De la coneixença de les orines</i> (<i>Les urines d'Ysaach</i>)	2v-3r
Petrus Hispanus, <i>Libre de medicina e de cirugia lo qual es apellat Thesaurus pauperum</i>	4r-54v
<i>Liber phisicalium virtutum, compassionum et curacionum collectus ex libris duobus, et prima videlicet quiranidarum Quirani regis persarum et ex libro Arpocracionis Alexandrini</i>	58r-95v
[<i>Flors de veritat</i> , receptes extretes de <i>Flors de beutat</i>]	56va-57va
Johannes Paulinus. <i>De corio serpentis [Experimenta]. Libre que es appellat de vida</i>	95v-96v
[Manuel Díez de Calatayud] <i>Libro de albeytería de las mulas</i> [trad. Martín Martínez de Ampíes] [S. XVI]	97r-108v
Folis en blanc	109-112

¹⁶ Només la caplletra que obre el *Thesaurus pauperum* presenta decoració de filigrana en violeta.

¹⁷ Còpia realitzada a partir d'una de les edicions impreses, incunable o postincunable, i que duria abans el *Tractat dels cavalls* si parem atenció a la foliació de la taula de rúbriques.

En altres moments, diverses mans degueren afegir-hi més receptes que donen al manuscrit aquell caràcter viu i pràctic que no té el manuscrit 68:¹⁸

Nucli principal + textos afegits s. XVI + receptes diverses (ss. XV-XVI)	
Recepta. Confecció de lytarge	IIra
[Vindicianus?] <i>Teoria dels quatre humors i dels quatre temperaments</i>	1r-2r
Ishaq Ibn Sulaiman al-Isra'ili, <i>Liber de Urinis</i> o <i>De la coneixença de les orines</i> (<i>Les urines d'Ysaach</i>)	2v-3r
Recepta molt experimentada per a mal de meturles que-s diu mal de sement Per après de aver feta la unció desús dita fareu la de rognó següent Recepta per fer caure e desegnar les bues del mal sobredit Recepta per a tota menjadura que per lo mal desús dit se fa en la boca	3va-b
Petrus Hispanus, <i>Libre de medicina e de cirurgia lo qual es apellat Thesaurus pauperum</i>	4r-54v
[Conjur per prevenir l'epilèpsia] ¹⁹	9ra
Recepta contra dolor de ronoyns [<i>sic</i>] e de pedra e de còlica passió Ítem a la còlica passió Ítem a còlcha passió	19ra-vb
[Conjur per prevenir l'epilèpsia]	37ra
Oració a santa Apolònia [Recepta per a diversos mals, entre ells els de ronyons, de dents, d'oïda, morenes, i segons es cita al final] ²⁰ Per a macula de ulls [Recepta per a macula d'ulls] [Recepta per a mal d'ull] [Altra recepta per a mal d'ull] [Recepta per a desfer la ungla dels ulls] Recepta per a cuchs [Altra recepta per als cucs] Recepta per a mal de sement	54vb, 55ra-vb 56ra-va 57v

¹⁸ Algunes de les quals foren després cancel·lades com, per exemple, en folis 48, 57, 65 i 82.

¹⁹ «Gaspar me ducat, Melchior me conducat Baltasar me reducat. In nomine Patris et Filii et Spiritum Sancti Amen +» que es troba en el capítol «De la epilepsia». Vegeu *El Lilio de la medicina*, lib. II, cap. XXV, Arco/Libros, Madrid, 1993, p. 559.

²⁰ «Aquest letovari troba e hordona un gran metge grech appellat Bonadies, de la cort de l'emperador Frederich». Resta pendent d'identificar aquest lletovari i la identitat del possible autor aquí esmentat.

[Recepta per a fer caure o desfer les bues] Recepta per a mal de roys e mal de ventrel e còlcha passió] Recepta per fer aigua de tagues Esborrany de l'inici d'una carta	
<i>Liber phisicalium virtutum, compassionum et curacionum collectus ex libris duobus, et prima videlicet quiranidarum Quirani regis persarum et ex libro Arpocracionis Alexandrini</i>	58r-95v
[<i>Flors de veritat</i> , receptes extretes de <i>Flors de beutat</i>]	56va- 57va
Joannes Paulinus. <i>De corio serpentis [Experimenta]</i> . Libre que es appellat <i>de vida</i>	95v-96v
[Manuel Díez de Calatayud] <i>Libro de albeytería de las mulas</i> . [trad. Martín Martínez de Ampíes]	97r- 108v
Folis en blanc	109- 110
Anotacions comptables Oració contra el dolor Recepta per al mal de cap, de dents i de queixals	111r 112r

Es tracta, per tant, d'un manuscrit domèstic que ha estat consultat i utilitzat i que també sembla recollir la memòria de l'esdevenir familiar com mostra l'anotació en el foli IIv de guardes sobre un naixement que ens recordaria les anotacions d'aquestes efemèrides en llibres d'hores i bíblies.²¹

6. LES RECEPTES DE LES *FLORS DE VERITAT*

Presentem, a continuació, l'edició de les vuit receptes del ms. 864 de la BNC, confrontades amb les corresponents dels manuscrits 68 del CRAI UB Reserva (*Flors de beutat*) i BNE MSS/3356 (*Tròtula de mestre Joan*) que també hem transcrit i editat a partir dels originals. Com hom pot comprovar, les receptes dels dos primers mantenen la mateixa

²¹ «Disapte hora de vespres dia de sent Francesch any del mes d'octubre en Tortosa nasqué Francesch, fill d'en Guillem Sent Martí e de la dona na Blancha, muller sua. E foren compares en Berthomeu Codina mercader e madona Sibila, muller d'en Pasqual Belssa. E aço fo en l'any de la Nativitat de Nostre Senyor MCCCCIII».

estructura i ordenació, mentre que en el ms. 3356 les trobem formant part de seccions diferents.²²

BNC Ms. 864	UB CRAI Reserva ms. 68	BNE MSS/3356
1	Capítol primer	[rúbrica 71]
2	Capítol segon	[rúbrica 87]
3	Capítol terç	[rúbrica 91]
4	Capítol quart	[rúbrica 91]
5	Capítol v	---
6	Capítol XVI	[rúbrica 1]
7	Capítol XVII	[rúbrica 25]
8	Capítol XVIII	[rúbrica 26]
9	Capítol XVIII	[rúbrica 26]

6.1 EDICIÓ DE LES RECEPTES

La nostra transcripció de les receptes ha volgut ésser al més fidel possible als manuscrits i per a l'edició de les receptes hem intervingut mínimament. Hem seguit els criteris següents d'acord amb les normes d'«Els Nostres Clàssics»: hem desenvolupat les abreviatures; hem separat les paraules i hem regularitzat l'ús de majúscules i minúscules, seguint la

²² Segons Cabré (2000: 384-386), al text de *mestre Joan* es poden identificar quatre seccions distingibles. La primera d'elles comprendria el tractat de cosmètica i les receptes es basarien, no exclusivament, en el tractat llatí atribuït a Arnau de Vilanova, *De ornatu mulierum* (rúbriques 1 a 75/76, segons la nostra revisió del text). La segona secció està dedicada a proporcionar remeis de ginecologia i obstetrícia i seguiria de prop l'opuscle francès *Des aides de la maire et de ses medicines* (rúbriques 76-90). La tercera secció la formaria un petit tractat dedicat a receptes per ajudar a propiciar les relacions sexuals i arribar al plaer (rúbriques 91-95). Finalment, la quarta i darrera secció seria pròpiament parlant una dietètica per a les estacions de l'any i es basaria en la *Summa de conservanda sanitate*, un dels tres tractats sobre higiene atribuït a Petrus Hispanus. Com podem observar en el quadre, les receptes que es copien en els manuscrits 68 i 864 pertanyen a diferents seccions del *Tròtula de mestre Joan*. En el *Tresor de beutat* hom també pot individuar tres seccions: la primera, que reuneix els capítols 1-59, coincideixen moltes receptes amb les que hom troba en les seccions 1 i 2 de la *Tròtula*, bona part de les quals comencen pel verb *prendre* «Prenets» o «Prin»; la segona secció agrupa receptes (capítols 60-89) que no van adreçades de manera exclusiva a les dones, sinó a homes i dones i moltes d'elles comencen amb la fórmula «A persona qui»; finalment, els capítols 90-93 formarien una tercera secció on trobem dues receptes de perfum i una per al mal de cama i que s'obren amb la fórmula «Si vols fer».

normativa moderna; unifiquem *i/j*, *v/u*, *c/g*; hem adoptat els signes de puntuació, l'apòstrof i el guionet del català actual; l'accentuació s'adiu a la normativa moderna; hem fet servir el punt volat per als casos d'elisió vocàlica sense representació en la normativa actual i els casos d'aglutinació de les partícules pronominals amb el mot anterior; els numerals romans entre punts s'han mantingut però en versaleta i amb punts a cada costat. Usem els claudàtors per indicar els errors involuntaris que hem detectat en els manuscrits i les claus angulars per als mots sobrrers i les esmenes o cancel·lacions de mots realitzades pels copistes. Hem consultat la transcripció de Miquel i Planas (1917) i el DCVB d'Alcover i Moll per controlar els termes correcció dels ingredients de les receptes.²³

BNC Ms. 864	UB CRAI Reserva ms. 68	BNE MSS/3356
[f. 56vb] ¶ Bany per lavar del cors tota flayror de suor, deixa aquell molt fresch he ben olent.	[f. 151r] Capítol primer. Per fer bany per lunyar del cors tota flayror de suor, e lexen aquelles ben fresques e ben olent.	[f. 20va] Cap. 71: Moltes dones són a qui poden les exeles e falyre la lur suor, e per aquesta rahó a-y molts hòmens que no an cura de lur paria, o més que més ab eles dormir (....)
Preneu fulles de murta, e de lor, e de romaní, spí-gol, roses, flor de magranes, fulla de lentiscle, melixa de quiscú hun menoll, junça, alum, gales, de quiscú ·i· lliura; màstech, ensens, de quiscú ·i· onza. Totes aquestes coses simples o compostes coheu-les en aygua ab la quarta part de vi e fets-ne bany en degú. E feu-vos-ne ben fregar totes les pertides	Prenets fulla de murta, e de lor, e de romaní, e espígol [f. 151v] e roses, e flor de magranes, e fulla de lentrisca, melisa, de cascú un manol; junsà, guals e alum, de cascú una <onza <i>mot cancel·lat</i> > liura. E màstech e ensens, de cascú una onza. Totes aquestes coses simples e compostes coets en aygua ab la quarta part de vi. E fets-ne bany, so és en dejú. E	(...) Recepta: fuyla de murta, e de lor, moradux, majorana, melissa, <i>accipe</i> ·i· manoil, junssa, gales, alum, <i>accipelliura</i> ·i·, màstec, ensens, <i>accipe</i> ·onza·i·. De totes aquestes coses, simples o compostes, coetz en aygua ab la quarta [f. 21ra] part de vi. E fetz-ne bany sovén en dejú, e bregatz-ne bé les exeles e tots los altres lochs, e tot ab draps aspres sia ben fregat. E quant exiretz del bany, ab drap de lin. E après raetz-vos e untatz-vos e suffu-

²³ Expresssem la nostra gratitud a Joan M. Perujo Melgar per la seva atenta lectura i correcció de l'edició de les receptes.

del cors ab drap de lana o ab d'altre. E quant exirets del bany, exugats-vos ab drap de li prim. E après perfumau-vos bé ab los millors perfums que poreu aver. E si nous poreu fer bany, preneu roses vermelles, ·I· lliura, e algàlia muscada, spich, e junca de mar, mirra e alum, de cascú una onza, e feu-ne trocets ab aygua-ros e secau-los al sol. E quant ne voldrets, destrepau-ho ab agua-ros e posau-ne per tot lo cors, e deixar-vos-ha de molt bona odor.	fets-vos bé fregar totes les pertides del cors ab drap de lana o ab altre. E quant axirets del bany, exuguats-vos ab drap prim de li. E après perfumats-vos bé dels milors perfums que porets. E si nous podets fer bany, prenets roses vermelles, una lliura, euguàlia muscade, espich, e juns de mar, mire e alum, de cascú una onza; fets-ne trosets ab aygua-ros e secats-los al sol. E quant ne volrets, destrenpats ab aygua-ros, posats-vos-en per tot lo cors e lexar-vos-à de molt bona odor.	gatz-vos, axí com és escrit en los capítols.
¶ Bany per strènyer la flor sobtosament. Preneu scorça de magrana, roses, gales, alum [·armuria?], plantatge, consolda major, cleda, argila vermella, scorça de castanyes, fulles de codonyer e de server. E tot asò cuyt ab dues parts de aygua de pluja, e la tersa part de bon vinagre, banyau-vos-ne en dejú. E preneu al'èxir del bany such de plantatge, [f. 57ra] una onza, ab miga onza de tanàsia o de violeta. Ítem, ensens o màstech ab vin mesclat e,	Capítol segon. Per fer bayn per estrènyer la flor sòptament. Prenets escorse de magranes, e roses, e guals, alum zucariu, mira, plantatge, consolda major, cleda, argila vermella, escorse de castanyes, e fulles de codonyer, de nespler e de server. Tot asò cuyt ab dues parts d'aygua de pluja, la tersa part de bon vinagre, banyats-vos-en en dejú. E prenets al'axir del bany such de plantatge, una onza, ab mige onza de tanàcia o de violeta. Ítem, ensens o màstech ab vin	[f. 25rb] [Cap. 87] Bayn a restrènyer la flor, rich e maravelós. Prenetz escorsa de magrana, roses, gales, alum, sucaram, mirra, plantatge, consolda major, cleda o argila vermeyla, escorsa de castanyes, fuyles de codoyner e de nespler e cervera. Tot assò sia cuyt en ·II· parts de aygua de pluja, e la ·III· de bon vinnagre, e baynatz-vos-hi en dejun. E con exiretz de la estuba prenetz suc de plantatge, ·I· onza, e miga de atanàsia o de micleta o altre apiata que val a assò e lo suc de plantatge per si la estreyn.

mes dins la natura, farà-la tornar quaix verge.	mesclat e, mes dins la natura, farà-la tornar quaix[quaix <i>afegida al marge</i>] verge.	
Per strènyer les carns molles e adoba sobiranament lo loch secret.	Capítol terç. Per fer lavaments per estrènyer les carns moles he fer-les ben olens e ben delitables, e qui adoba sobiranament lo secret.	[f. 26ra] [Cap. 91] Assò és capítol de gran secret de la natura que mostra a fer ense-nyaments entre dona e hom, perquè plàcia més la ·I· al'altre e lur amor sia pus durable (...)
Preneu de bona aygua-ros ·II· lliures o més, segons la cantitat que voldreu fer, e coeu-li-hi alum, gales, roses, lido-ner, nous de siprés, junza marina, de casquí ·I· onza; clavell, algàlia muscada, spich, de cascun ·II· dracmes; càmfora, e almesch, de casquí hun poch. E puy mesclau-ho ab lo mesch e la càmfora, e stogau-ho en hun vexell de vidre. E com ne voldreu, scalfau-ho hun poch. E laveu-vos-ne la natura, e posau-ne de dins ab cotó, tant e tant sovent tro que conegau que les carns se strenyen prou. E banyau-vos-en en lo bany desús dit. E puy stubau-vos ab aquesta stuba següent. Preneu scorça de magrana, alum, roses, e menta, de casquí [om. dues onzes; màstech, ensens, sanch de dregó, de casquí <i>per salt d'igual a igual</i>]	Prenets de bona aygua-ros ·II· liures o més, segons la candidat que-n volrets fer. E coets-hi alum [f. 161r] guals, e roses, nous de siprer, junza marina, de cascu-nuna onza; clavels, guàlia muscada, espich, de cascun <una onza <i>cancel·lat</i> > dues dragmes; càmfora, almesch, de casquí un poch. E puy mesclats-hi leu mesch e la càmfora, e astoyats-o en un vexel de vidre. E con ne volrets, escalfats-o un poch. E levats-vos-en la natura. E posats-ne dins ab cotó, tant e tan sovent tro coneguats que les crans se estrengen prou. E banyats-vos-en en lo bany desús dit. E puy estubats-vos ab aquesta estuba. Prenets escorçe de magrana, e alum, e roses, e mira, e menta, de casquí dues onzes; màstech, ensens, sanch de dregó, de casquí una onza; trencadu-	Medicina nobla per ajensar la natura e tolre ço que hi sia soberch per embargar bon sabor, e fa-la de bon sabor e de bona color a la ora de dormir, e estreyn les carns moiles e fa-les dures, e toil la olor de la suor. Recepta: bona aygua-ros, ·II· lliures, o més o menys, segons que volretz fer de les medicines, e coetz en ela alum, gales, e roses, e làd-um, e nous de <cjps <i>cancel·lat</i> > ciprers, junsja marina, <i>accipe</i> onza ·I·; girofle, galla muscada, espich, <i>accip</i> edrac-mes·II·; càmpfora, musch, <i>accipe</i> ·I· poch. E sia confit e metetz-o en ·I· vaxell de vidre, e con ops serà calfatz-o ·I· poch, e lavatz-vos-en la natura, e metetz-vos-en ben dintre. E fets assò sovén, tro que les carns sien ben dures. E baynats-vos el bayn dit en lo capítol de la pudor deles exe-les, e estubatz-vos ab aquesta estuba. Prenetz ecorsa de magrana, gales, alum, roses, mirra, menta [f. 26rb] <i>accipe</i> onzes·II·; màstech, ensens,

una onza; trencadures de cartes, ·I· liura, e coets-ho tot en bon vinagre. E stubau-vos-ne longament stant en les stubes, e lavau-vos bé dins e defora. E perfumau-vos ab ambre e lignum, aloes o ab altre spècie ben olent. E asò en la ora del dormir. E auran les carns sobiran trempament e plaent odor. E meteu-vos-ne en la boca de aquestes pólvores, e quant les aureu mesclades, lavau-la-us bé ab aygua almesçada. E ruxau-vos-ne totes les parts que voldreu.	res de cartes, una liura, e coets-o tot en bon vinagre. Estubats-vos longament estau [<i>sic</i>] en les estubes. E levats-vos-ne bé dins e defora. E puy's perfumats-vos ab ambre o lignum, aloes o altre especia ben olent. E asò en la ora del dormir. E auran vostres crans sobiran trempement e plasant odor. E matets-vos-en en la boca d'estes pólvores. E quant les aurets mestegades, levats-les-vos bé ab aygua-ros o ab aygua almesçada. E ruxats-vos-ne totes les parts que vos volrets, la qual pólvora se contén en lo capítol qui's contén avant.	bolo, sanch de dragó, <i>accipe</i> onza ·I·; trencadura de cartes ·I· liura, e sia cuit en bon vinagre. E sien ben estubada la natura, dins e defores; epuis perfumats-vos ab ambre, o ab ligni aloes, o ab altre cosa ben olent; e fetz assò més que més a hora dormidora, e plauretz a vostre marit, e durarà la amor entre vós e ell, e tolran ço que fa aorrir la natura. E adonchs mestegatz pólvora ben olent, e puis lavatz-vos la bocha ab aygua-ros, o ab aygua muscada, o ab càmpfora; e arosatz-vos-en la cara e les mans, e la sàvena e la camisa e les altres coses.
¶ Perfum a desecar humors e fer be olent e stret lo secret. Preneu alma clara e laudaner, <onz <i>mot cancellat</i>>, de casquí miga dracma; ambre, dos diners pessats; [almesch, tres grans d'ordi pesans; <i>om. per salt d'igual a igual</i>] e feu-ne pólvora, e, pastada ab mel e aygua-ros ab timiama clara, feu-ne grans a manera de fava. E quant obs vos serà, perfumau-vos ab ambut.	Capítol quart. Perfum a desterrar umors e a fer ben olent e restret lo sacret. Prenets alma clara e làbdanum, de cascun mige dragme; ambre, dos diners pesans; almesch, tres grans d'ordi pesans. E fets-ne pólvora, e, pestada ab mel e ab aygua-ros o ab timiama clara, fets-ne grans a manera de fava. E quant obs vos serà, perfumats-vos ab ambut.	[91. <i>Recepta que segueix a l'anterior</i>] Fomig rich a perfumar la natura e dessecar les umors, e que la fa dura e ben olent. Ajatz almea clara, làdanum, <i>accipe</i> mig dracma; ambre, diners ·II· musch, ·III· grans d'ordi pesans; e pulverizats assò, e ab mel sia comffit o ab timiama clara, e fets-ne tros-sichs a manera de fava. E perfumats-vos-en ab embut que entre en la natura, con obs vos serà.

¶ Pólvara per fer labor de plaent odor segons que diu en lo capítol de la stuba. Preneu roses, clavells, nou muscada, cardemoni, garangal, fula de lorer, canella per yguals parts; càmpfora, musch, de cascú un gra de ordi pesant; feu-ne pólvara ben prima, segons que és dit en lo capítol de la stuba.	[f. 152v] Capítol ·V·.^è. Pólvara per fer la boca de plesent odor aver, segons que diu atràs en lo capítol de la estuba. Prenets roses, clavells, nous noscades, guaranguau, cardimoni, <i>espích</i>, fulla de lor, canyella, de cascú per agual; mesch, càmpfora, de cascú un gra d'ordi pesant; fets-ne pólvara ben prima. E husats-ne segons queus dich en lo dit capítol de la estuba.	
¶ Comencen los pella-dors e medecines de la cara e levar pèls de aquella. Preneu calafònia, ·III· onzes de màstech en hun poch de armoníac. E primerament la calafònia, e puys meteu dins [f. 57rb] lo màstech, e puys l'armoníach. E quant serà ben picat e mesclat, gitats-o en aygua fredre, e meneyats-o entre les mans pestant axí com cera. E posa-o a la cara, leverà tots los pèls e esclerirà molt la cara. E poreu-lo-y tornar tantes vegades com voldreu.	[f. 153v] Así comensen les medesines de la cara, e primerament dels peledors. Capítol ·XVI·.^è. A levar pèls de la cara. Prenets calafònia, ·III· onzes; e una onza de màstech; e un poch de armoníac. E primerament la calafònia, e puys metets dins lo màstech, e puys l'armoníach. E quant serà ben picat e mesclat, gitats-o en aygua fredre [<i>sic</i>], e meneyats-o entre les mans pestant axí com cera. E posa-o a la cara, leverà tots los pèls e esclerirà molt la cara. E podets-lo-y tornar tantes vaguades com volrets.	[f. 2vb][Cap. 1] De fer pelador a pelar los cabels menys de pinses. (...) E podetz fer aquel matex pelador de calafònia ·III· onzes; màstec ·I· onsa, e ·I· poch de armoníach. Axí lega hom primerament la calafònia, e puys mit lo màstech, après l'armoníach. E, con serà ben legat e ben mesclat, gita-ho en aygua freda e maura-ho entre les mans axí com damunt és dit. E com més hi pastaretz, pus bela serà e cahoran tots los pèls e esclerirà la cara. E podetz-l'i tornar quantes vegades vos vuylatz.

¶ Altra manera de pella- dor qui leva de la cara pays, pigues, velles e novelles, e barbs. Preneu ous fre[s]chs e posa-u en fort vinagre tant entrò que sien mols. E puy que sien posats e empastrats ab una poca de mostaya, en guisa se'n faça ungüent spès e ben picat. E posau-ne sobre la cara, e stigua-y segons que conexereu e lo cuyro poria soferir. E aquest peledor levarà de la cara tots panys e pigua, e aprimarà lo cuyro molt bé.	[f. 154r] Capítol ·XVII·.^è Peledor qui leva de la cara payns e pigues, velles e novelles, e barbs. Prenets ous freschs e fets- los estar en forts vinagre, tant tro que sien mols. E puy sien mesclats ab un poch de mostalla, en guissa que-n fasats en- güent espès e ben picat. E posats-ne sobre la cara. E estiguex segons que con- xerets que·l <cuyro <i>can- cel·lat</i>> cuyr porà soferir. E aquest peledor lavarà de la cara tots panys e pi- gues, e aprimerà lo cuyr molt bé.	[f. 8va] [Cap. 25] Com se deu enblanquir la cara. [f. 8vb] (...) Encara pot hom fer ·I· pelador fort e rich, per payns grosses o per pigues grosses: prenetz ous freschs e fetz-lo trempar ab fort vina- gre, tant que mols sien, e puis mesclatz-o fort ab ·I· poch de mostaya picada, e les [<i>sic</i>] ous en guisa de ungüent. E d'aquell posatz sobre la cara e estia gran pessa, que quant més estarà més cremarà lo coyr. Assò toyl gros panys e pigues veyles e noveles dela cara, e gros cuir aprima.
¶ Altre pellador pus simple a remoure de la cara panys e pigues e baros, e tota cosa mal stant, e a fer clar lo cuyro e la cara. Prenets cera blanqua e fusa en una casola i me- tets-hi oli de lambre, e un poch de blanch cuyt e una pocha de mostalla en guisa que façau engüent spès e ben picat. E po- sats-ne sobre la cara e stiga-y segons vós conei- xereu que lo cuyro porà soferir. E aquest pelador levarà dela cara pays e pigues e aprimarà lo cuyro molt.	Capítol ·XVIII·.^è Peledor pus simple a remoure de la cara panys, e pigues, barbs, e fer clara la cara e lo cuyr. Prenets cerra blanqua e fussa en una cassa, e me- tets-hi oli de lambre, e un poch de blanch cruu e un poc de bòrax, e tot mes- clat a guisa de engüent metets-hi un poch de càmfora e de gingebre. E tot mesclat untats-vos-ne la cara.	[f. 9ra] [Cap. 26] Altra pala- dor rich. Altre n'i a, fort e bo: [f. 9rb] prin cera blancha e mit-la en una cassa, e oli de lambre, e puis metetz-hi ·I· poc de blanch cuit, e mesclatz-o tot ensempe, e sia menat a mane- ra de ungüent; après metetz- hi ·I· poch de bòrraix clar, e ·I· poch de càmphora e de gingebre. E quant sia mesclat, untat-ne tota la cara e farà-la beyla e clara, e nèdea de puyns e de barbs, e de tota mala estansa.

Altre pelador pus simple. Preneu cera blanca e fusa en una caçola meteu-hi oli delambre e un poch de blanc cuyt, un poch de bòrax. E tot mesclat a guisa de ungüent, mateu-hi com porà de càmphora e de gingebre, e tot bé mesclat untats-vos-ne en la cara.		
¶ Altre pelador per bé renovellar lo cuyro dela cara e per levar-ne pigues e tota cosa mal stant. Prenu acèver sicotrí, bòrax, alum de ploma, sal de Cardona, blanch plom, argent viu, de cascú una drachma; màstech e càmfora, de cascú hun poch; sabó francès e fel de boch, tant de hun com de altre que baste a les dites cosses a pastar. E puy posat-vos-ne en la cara per tres dies o per més, tro que cone-gau que-l cuyro serà ben pelat. E puy posau-hi blanch ab aygua-ros; e en lo segon dia posats-hi esclaridor e color com vos veureu. E voldrets[<i>sic</i>] la [cara] axí com nova com de hun petit infant, e de fort bella color.	Capítol ·XVIII·^è. Peledor per bé renovellar lo cuyr de la cara, e per levar-ne panys, e barbs, e pigues e totes cosses mal estant. Prenets sèver sicotrí, bòrax, alum de ploma, sal de Cardona, blanch de plom, argent viu, de cascú una drachme; màstech e càmfora, de cascú <e>un poch; de sebó francès e fel de boch, tant de cascú que bast a les dites cosses a pastar. E puy posats-ne en la cara per ·III· dies o per més, tro que conexe-rets que-l cuyro serà be pelat. E puy posats-hi blanch ab aygua-ros; lo segon dia posats-hi esclaridor e color tant vos volrets. E veurets la cara axí nova com de un petit infant, e de fort blanca color.	[f. 8vb][Cap. 26] Altra palador rich. Pelador rich dela cara, que tol pigues, e barbs, e panys, e totes taques: prenetz acèver sicotrí, bòrrax, alum de ploma, sal de Cordona, blanch de plom, argent viu, <i>accipe</i> [f. 9ra] dracma ·I·, màstech, càmpfora, de cascú ·I· poch; sabó francès, fel de boch, de cadau que bast a les pólvores a pastar. E d'aquest pelador posa hom en la cara per ·III· dies o per ·VI·, o tro que sia ben pelat lo coytr trencat. E puis posatz-hi blanca ab aygua-ros, e après posatz-hi esclaridor e color, quant queus volretz.

7. CONCLUSIONS

Els manuscrits 68 i 864 testimonien que el saber pràctic relacionat amb l'autoritat femenina transmesa oralment de dona a dona que hem exposat en la introducció s'ha perdut. En un moment determinat pesa més la voluntat de preservar-lo per escrit per esdevenir memòria col·lectiva familiar a través de l'escriptura que no pas deixar constància del paper rellevant de les dones en l'àmbit domèstic de la higiene i la cura de la salut.

La còpia en el ms. 864 manifesta que el text del *Tresor de beutat* encara circulava en el segle XVI, moment en què va ser copiat per un usuari que no sabem perquè va mostrar interès per copiar unes poques receptes a més del llarg pròleg dedicatòria. Ens preguntem si transcrivia un model que ja es trobava en aquesta condició fragmentària o senzillament seleccionà dos grups de receptes discontinües (1-5; 16-19). Ens preguntem igualment si les va escollir perquè podrien ser-li útils en la seva pràctica per al tractament de la recuperació de les dones després de l'embaràs i el part (estrènyer la natura i eliminar / dissimular les taques de la cara que acostumen a aparèixer durant els mesos de gestació).

De la mateixa manera, la coincidència en els ingredients, les quantitats i la preparació de les fórmules, tot i les variants, assenyalarien l'existència d'un antecedent remot comú desconegut, possiblement vinculat a la *Tròtula*. L'estudi de la resta de receptes que conté el manuscrit 68 i la seva comparació amb les del MSS/3356 ens ha de permetre donar una mica de llum a una tradició textual tan fosca.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, Antoni Maria i Francesc de Borja MOLL (2001-2002): *Diccionari català-valencià-balear (DCVB)*, Barcelona - Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Catalans - Institució Francesc de Borja Moll, <http://dcvb.iec.cat> (data de consulta: maig de 2021).
- AVENOZA VERA, Gemma (1992): «Una còpia desconeguda del *Tresor de beutat* i altres tractats mèdics (BdC Ms. 864)», *Boletín Bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, 6/2, p. 227-236.

- AVENOZA VERA, Gemma (1994): «Anotacions lèxiques extretes de mss. catalans medievals. Món vegetal», *Verba. Anuario Galego de Filología*, 21, p. 303-337.
- AVENOZA VERA, Gemma (1996): «Del calaix de l'apotecari i de l'especier», en *Scripta philologica in memoriam Manuel Taboada Cid*. A Coruña. Ediciones Universidade da Coruña, vol. II, p. 781-804.
- BETLLOCH, Isabel, Eusebi CHINER, Jordi CHINER, Francesc X. LLORCA & Llàluc MARTÍN (2012): «L'ús d'animals a la medicina de tradició llatina: estudi del *Tresor de Beutat*, un tractat medieval dedicat als cosmètics femenins», *Gimbernat*, 58, p. 31-42.
- BETLLOCH, Isabel, Francesc X. LLORCA & Llàluc MARTÍN (2018): «El 'Tresor de Beutat' (Anònim segle XIV), cosmètica i medicina pràctica femenina», en Gema VALLÍN (ed.), *Enfermedades, médicos y pacientes en la literatura*, Vigo, Editorial Academia del Hispanismo, p. 73-95.
- BETA = *BETA (Bibliografía Española de Textos Antiguos)*, dir. Charles B. FAULHABER *et al.* URL: https://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/beta_ca.html (data de consulta: maig 2021).
- BITECA = *BITECA (Bibliografía de Textos Catalans Antics)*, eds. Gemma AVENOZA†, Lourdes SORIANO & Vicenç BELTRAN. URL: <http://sunsite.Berkeley.edu/Philobiblon/Biteca> (data de consulta: maig 2021).
- CABRÉ I PAIRET, Montserrat (2011): «Las prácticas de la salud en el ámbito doméstico: las recetas como textos de mujeres (s. XIV-XV)», en Begoña CRESPO GARCÍA, Inés LAREO MARTÍN & Isabel MOSKOWICH-SIPEGEL FANDIÑO (eds.), *La mujer en la ciencia: historia de una desigualdad*, München, Lincom Europa, p. 25-41.
- CABRÉ I PAIRET, Montserrat (2014): «La bellesa del cos i els seus secrets. Una arqueologia textual (segles XV-XVII)», *Afers*, 77, p. 53-71.
- CABRÉ I PAIRET, Montserrat (2016): «Tropa, Tròtula i Tròtula: autoria i autoritat femenina en la medicina medieval en català», en Lola BADIA, Lluís CIFUENTES, Sadurní MARTÍ i Josep PUJOL (eds.), *Els manuscrits, el saber i les lletres a la Corona d'Aragó, 1250-*

- 1500, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 77-102.
- CABRÉ I PAIRET, Montserrat (2018): «Trota de Salern i la medicina de les dones a l'Edat Mitjana», en *9/10ª Universitat d'Estiu de les Dones. Cornellà de Llobregat, 2018 Recull de ponències*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, p. 14-19.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís (2016 [2001]): *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement. Segona edició revisada i ampliada*, Barcelona - Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís (2016): «El receptari mèdic baixmedieval i renaixentista: un gènere vernacle», en Lola BADIA, Lluís CIFUENTES, Sadurní MARTÍ i Josep PUJOL (eds.), *Els manuscrits, el saber i les lletres a la Corona d'Aragó, 1250-1500*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 103-160.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís (2021, en premsa): «Les miscel·lànies mèdiques medievals en català: una proposta de classificació», en Isabel MÜLLER & Frank SAVELSBERG (ed.), *Formació, organització i transmissió del saber a l'Edat Mitjana i al Renaixement*, Berlín, De Gruyter.
- ESCUADERO MENDO, Asunción (1993): *Manuscritos de la Biblioteca de Catalunya de interés para la farmacia y las ciencias médicas: en particular el "Tesoro de los pobres"*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa (2007): «Una família de navegants: els Marquet», en *El "Llibre del Consell" de la ciutat de Barcelona. s. XIV: les eleccions municipals*, Barcelona, CSIC Institució Milà i Fontanals, p. 135-267.
- GARCIA SEMPERE, Marinela (2005a): «El *Llibre dels ocells de caça*. Aproximació a un tractat de falconeria del segle XV», en Rafael ALEMANY, Josep Lluís MARTOS i Josep Miquel MANZANARO (ed.), *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, vol. 2, p. 777-791.

- GARCIA SEMPERE, Marinela (2005b): «*El Llibre dels ocells de caça*: una recopilación de saber cetrero del siglo XV», en José Manuel FRA-DEJAS RUEDA (ed.), *Los libros de caza*, Tordesillas, Instituto de Estudios Iberoamérica y Portugal, Seminario de Filología Medieval, p. 55-68.
- GARCIA SEMPERE, Marinela (2021): «*El Llibre dels ocells de caça*, o *Flors de les receptes medicinals per a ocells de caça*», *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, 17, p. 280-336.
- GONZÁLEZ, R. Jordi (1981): «Fórmulas medicinales populares y supersticiosas pertenecientes a la primera mitad del siglo XV (1417-1459)», *Circular farmacéutica*, XXXIX/273, p. 469-482.
- GREEN, Monica H. (ed. i trad.) (2001): *The Trotula. A Medieval Compendium of Women's Medicine*, Philadelphia, University of Pennsylvania.
- GUAL CAMARENA, Miguel (2014-): *Vocabulario del Comercio Medieval*, Murcia, Universidad de Murcia - Fundación Juan March, <http://www.um.es/lexico-comercio-medieval> (data de consulta: maig 2021).
- HASKINS, Charles H. (1924): *Studies in the History of Medieval Science*, Cambridge, Harvard University Press.
- MIQUEL I PLANAS, Ramon (ed.) (1917): [*Aplech de receptaris*:] *Trotula de Mestre Johan. Speculum al fodieri. Flos del tresor de beutat. Thesaurus pauperum: manuscrit de València (només portada)*, Barcelona, [Miquel i Planas].
- MINERVINI, Vincenzo (1991): «Una raccolta di “Flos” di cosmetica catalana», *Messana. Rassegna di Studi Filologici Linguistici e Storici*, 8, p. 129-146.
- PENSADO, Jesús (2014): «Textos médicos extraacadémicos: difusión de pronósticos, recetarios, herbolarios y tratados de alimentos medievales en romance peninsular», *Revista Signa*, 23, p. 43-66.
- PERARNAU, Josep (1982): «Activitats i formules supersticioses de guarició a Catalunya a la primera meitat del segle XIV», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 1, p. 47-78.

- SANTANACH, Joan (2015): «De la cuina al taller de còpia (sobre l'elaboració i el consum de llibres de cuina a la tardor medieval catalana)», *Estudis Romànics*, 37, p. 271-299.
- SANTANACH, Joan (2017): «La composició de la versió catalana medieval del *Tresor de pobres* del ms. 864 de la Biblioteca de Catalunya. Anàlisi de contingut i edició de les receptes de confits», *Anuario de Estudios Medievales*, 47/1 (enero-junio), p. 335-357.
- SANTANACH, Joan (ed.) (2003): *Llibre de totes maneres de confits*, Barcelona, Editorial Barcino.
- SORIANO, Lourdes – Glòria SABATÉ – Anna Mar BELTRAN (2003): «Recepta molt experimentada per a mal de dolor de...: Textos mèdics inèdits medievals en català (segles XIV i XV)», *Romance Philology*, 56/2, p. 319-353.
- VELA I AULESA, Carles (2003): *L'obrador d'un apotecari medieval segons el llibre de comptes de Francesc Ses Canes (Barcelona, 1378-1381)*, Barcelona, CSIC. Institució Milà i Fontanals.
- VILLANUEVA, Jaime (1851): *Viage literario a las Iglesias de España. Tomo XVIII: Viage á Barcelona*, Madrid, Imprenta de la Real Academia de la Historia.
- VINYOLES, Teresa (2005): «Metgesses, llevadores i bruixes», en *Història de les dones a la Catalunya Medieval*, Lleida, Eumo Editorial, p. 228-235.
- VINYOLES, Teresa (2007): «Metgesses, llevadores, fetilleres, fascinadores...: bruixes a l'edat mitjana», en *Per bruixa i metzinera. La cacera de bruixes a Catalunya. Museu d'Història de Catalunya. 25 de gener – 27 de maig de 2007*, Barcelona, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, p. 12-31.
- VINYOLES, Teresa & Pau CASTELL (2013-2014): «Llevadores, guaridores i fetilleres. Exemples de sabers i pràctiques femenines a la Catalunya medieval», en Catherine VERNA i Pere BENITO (dir.), *Savoirs des campagnes. Catalogne, Languadoc, Provence. XIIe-XVIIIe siècles). Études Roussillonnaises. Revue d'Histoire et d'Archéologie Méditerranéennes*, XXVI, p. 23-32.